

František Matějka:

FEUDÁLNÍ VELKOSTATEK A PODDANÝ NA MORAVĚ
S PŘÍHLÉDNUTÍM K PŘÍLEHLÉMU ÚZEMÍ SLEZSKA
A POLSKA

(Studie o přeměnách na feudálním velkostatku v druhé polovině 15. a v první polovině 16. století.)

Praha 1959 (NČSAV), 511 str.

Matějкова práce je nepochybným přínosem pro poznání hospodářských a sociálních dějin našich zemí na zlomku 15. a 16. století. Její autor má pravdu, praví-li, že rozmnožení našich poznatků přinese v budoucnu spíše nový výklad než nové nálezy materiálu (str. 453), ačkoliv ani ty nelze nijak podceňovat. Obecné závěry, zejména pro právního historika, Matějek ovšem nepřináší v nějaké větší míře, ale shromážděné doklady dovolují si učinit širší závěry, které v práci samotné nebyly vysloveny. Je tedy třeba dílo brát jako základnu, která poskytuje bohatý takový srovnávací materiál.

Diskutovat lze spíše o samotné *konceptci díla*. Matějek je spolupracovníkem Macůrkovým, a ten patří k našim nejpřednějším stoupencům *srovnávací metody*. V rozebírané knize však je srovnávací pohled, ač téma jej přímo žádá, jen formální, protože tu prostě jsou po sobě řazeny tři územní celky, Morava, Slezsko a okrajové země polské (s občasnými výhledy do velkopolských poměrů). Matějek výslovně odmítl typicky srovnávací postup *podle jednotlivých otázek na všech třech územích* vzhledem k nestějněměrnosti rozsahu materiálu a tříštění vývojového výkladu tímto způsobem, avšak i druhý způsob, řešení *komplexů otázek*, záměrně porušil vyčleněním slezské a polské problematiky do zvláštního oddílu (24—25). Hledisko historické kontinuity územní i časové tedy u něho jako u ryzího (ne právního) historika zcela převážilo. Není to jistě postup neobvyklý. Avšak právě použití materiálů ze tří zemí, které jistě je přínosem, neboť dovoluje syntetičtější pohled (otázka Evropy na východ od Labe), by bylo dovolilo i souhrnný, široce založený a plastický výklad, který beze všech pochyb je jedinečným opravdovým pojetím srovnávacím. (V recenzi použijeme tohoto postupu.) Celkové shrnutí (429—54) a úvod do problémů (10—16), který trochu zbytečně anticipuje další výklady, jen částečně odstraňují nedostatek zvolené metody, neboť odtrženy od vlastního materiálu znemožňují srovnání provést konkrétně a tak přímo hmatatelně na něm samotném. Jinak správný je jistě postřeh, že srovnávací pohled vytyčuje zvláštnosti ve vývoji jednotlivých zemí a ty ukazují další problematiku budoucího badatelského výzkumu (15).

V úvodu Matějek mimo jiné zajímavě podává kritický rozbor jednotlivých *pramenů* a zejména možností jejich použití (16—22). Nelze však souhlasit s jeho návrhem na terminologii jednotlivých typů patrimonií z hlediska hospodářského (23). Snaha ta je sama o sobě kladná; za ideálního stavu každý pojem má být označen jednoslovným termínem a adjektivních spojení se má užívat jen při nezbytnosti. Proto Matějek navrhuje pro velký majetek rentovního období výraz *panství*, pro malý majetek *panstvíčko*, pro šlechtický dvůr *dvorec*, pro

velký majetek robotního období *velkostatek*, pro malý *statek* nebo *stateček*, pro robotní dvůr *dvůr*. Přitom *patrimonium* pokládá za označení z hlediska právního, *dominium* za velký majetek vůbec, *latifundium* za soubor statků nebo velký majetek. Situace tu jistě není snadná. Běžná terminologie soudobá i moderní *statkem* rozumí panství i jednotlivou usedlost. Avšak rozhodující při těchto úvahách musí být skutečnost, že *panství*, *patrimonium* a *dominium* jsou z právního hlediska *ekvivalenty* pro označení *pozemkového majetku osob politicky plnoprávných jakožto nejnižšího článku správní organizace*, a to zcela bez ohledu, zda v konkrétním případě jde o komplex řady vsí či několik usedlostí, které jako pouhá část vsí tvoří samostatnou jednotku pod jedním nebohatým rytířem. Tím ovšem Matějkovy návrhy padají, neboť by přivodily terminologický zmatek.

V otázce poměrů *statků patřících zeměpánovi* podal Matějek při srovnání s dosavadními pracemi zajímavé vyličení vývoje tohoto majetku. Jeho rozsah není totiž stálý, naopak prodělává prudce dynamický vývoj. *Odúmrtí a dobyté nepřátelské statky* jej zvětšují, hojné *rozdávání* panovníkovým spojencům zmenšuje. Stálá finanční tíseň vede ke značným ztrátám formou *zastavování*, která v delší či kratší době znamená prakticky převod do plného vlastnictví šlechty, jak je to charakteristické zvláště pro jagiellonskou dobu. Podobné jsou poměry ve Slezsku (navíc dvojí *rozdávání* při konkurenčním postavení českých a uherských králů) a Polsku. Pro moravský zeměpanský majetek je doložen pěkný termín *zpupné markrabství* (30).

V *poměru šlechty k městům* se situace ve Slezsku a zejména Polsku liší od Moravy. Kdežto v těchto zemích nenastaly vážnější přesuny, na Moravě jednak pod vlivem husitství (3. artykul pražský), jednak v souvislosti s válkami a neutěšeným stavem královských financí začal panovník církevním majetkem zcela volně disponovat, takže na šlechtu přešlo z něho 11,5 % všech moravských vsí. Při zmenšení církevního majetku nešlo však jen o převody vsí. Nemalého významu byla patronátní a fojtská práva (Matějek užívá originálních termínů *podací a opravní*). Královské zásahy někdy tak hluboce porušovaly církevní hospodářství, jež beztak mělo horší předpoklady než šlechtické díky rozdrobenosti panství, že církevní instituce samy svůj majetek zčásti odprodávaly. Zároveň šlechta tlačí církev rozšiřováním výkonu *zakladatelských práv*. Vyslovení možnosti, že církevní instituce často v těchto neklidných dobách proměškaly promlčecí termín (50), je pochybné, neboť válečné události přece stavily promlčecí lhůtu. Šlechta podporovala odpor lidu proti duchovenstvu, zvláště v otázce *desátku*.

Také v otázce *postavení měst* byla situace těchto tří území velmi různá. Nej-mocnější posici měla města slezská, zcela šlechtě podlehla města polská. Na Moravě bylo šest královských měst, která katolickým postojem navíc nevyužila možnosti, již by jim bývalo dalo husitství. Měšťané měli však právo nabývat deskových statků, a jak jednotlivci, tak města jako taková tohoto práva hojně užívali. Pokud se týče poddanských měst, lze konstatovat, že se za blahovolného postoje svých feudálních pánů rozrůstala na neprospěch především vesnického řemesla, i když zase naopak pro vesnici byla vítaným odbytištěm.

V oddílu o *výrobní činnosti šlechtického velkostatku* hovoří Matějek nejdříve o rybníkářství, potom o feudálním dvoru, dále o pivovarnictví a nakonec o mlýnech. Zdá se však, že systematičtější by bylo vyjít ze dvora jako základního typu hospodářství, k němuž se druží ostatní hospodářská *accidentalia*, finanč-

ně ovšem často výnosnější než zemědělské hospodářství dvora. Autor sám o tomto významu dvora hovoří (114).

Pro přeměnu *středověkého dvora rentovního v robotní dvůr 17. a 18. století* zjišťuje Matějka jako hranici dvacátá a třicátá léta 16. století. Do té doby na Moravě 400 dvorů, tj. 20 %, přešlo do rukou poddaných, resp. svobodníků a vladků. Tato skutečnost měla jako důležitý následek omezení rozsahu roboty; že by tím došlo jen k faktickému a nikoli právnímu uvolnění poddaných (437), nelze ovšem tvrdit: faktické ulehčení bylo tu následkem změny právního poměru, pro nový poměr byly typické nové povinnosti. Při převodu feudálních dvorů do rukou poddaných Matějka nerozlišuje dodatečně mezi jednotlivými formami (145), zejména mezi prodejem způsobem *zakoupeného statku*, statkem *nezakoupeným* a *pouhým pachtem*. Také nelze hovořit o „převodu z oblasti zemského práva do oblasti zákupního práva, podobném dědičnému nájmu“. I při prodeji poddanému zůstává z hlediska vrchnostenského vlastnictví (*dominium directum*) statek v oblasti *zemského práva*, jak se to projeví při jakékoli transakci s panstvím mezi dvěma feudály.

Problém širšího dosahu a dnes všeobecného zájmu je otázka, zda v souvislosti s prodejem dvorů je možno mluvit o *krizi vrchnostenského hospodářství*, jak se v posledních letech činí všeobecně. Avšak tato „krize“ znamená patrně jen *změnu určitého druhu feudální společnosti*, nahrazení jedné její formy formou jinou. Jestliže např. vrchnost prodává dvůr a přechází k rybníkářství (135) a tak zvyšuje svůj příjem, nejde tu rozhodně o hospodářský úpadek. Podobně za určitých poměrů může být výhodnější příjem od poddaných v naturálních nebo úkonech, za jiných však v penězích. Je přece důležité, že výnos hospodaření má v této době tendenci převážně vzestupnou.

Mimořádné důležitosti je konstatování, že *mezi rentovním a robotním dvorem je vývoj naprosto plynulý*; dosvědčují to doklady ze všech tří zkoumaných zemí. Zvláště slezské poměry dokládají *dvůr námezdní, dvůr zcela obhospodávaný robotně a typ smíšený*; dvůr, jehož hospodaření se nezměnilo od dob *naturálního hospodářství* a jenž je dvorem robotním, se zdá v této klasifikaci být nadbytečným, neboť jej lze připojit do kategorie dvora s plnými robotami. V horské oblasti Slezska převažují malé dvory, kde vývoj je zvlášť plynulý a kde proces druhého znevolnění není markantní. V nížině jsou dvory námezdního typu. Polským specifikem je hojnost poustek a v Malopolsku hojnost dvorců početné drobné šlechty. Jiným důležitým zjištěním je, že na Moravě i ve Slezsku vyvolává tendenci k zakládání velkostatků *trh vnitřní*, nikoli zahraniční. Pro proces vytváření velkých panství je důležitá otázka zániku vladyckých panství (Matějka používá termínu *panoše*).

Rybníkářství má větší význam na Moravě než ve Slezsku a Polsku. Matějkoovo studium potvrzuje závěry Míkovy z Čech o tom, že při zakládání rybníků *nedocházelo k odnímání půdy bez náhrady* (na tomto tradičním a dnes překonaném stanovisku stojí pro předhusitskou dobu ještě Graus). Pro rybaření v řekách je zajímavé vytváření *rybářských organizací* na způsob cechů.

Pivovarnictví vrchností je díky malé rozvinutosti velkostatku zatím malé, pokročilejší je vývoj v Polsku. Na Moravě se feudálové spokojují s dávkami. Vesnice, nedbajíc mílového práva, konkuruje městům.

Ve Slezsku bylo nejvíce svobodných *mlýnů*, v Polsku nejméně. Podpora mlynáře při nezaviněném neštěstí (188) je buď důsledkem jeho „nezakoupenosti“ nebo jde o mlýn vrchnostenský.

Z „polosvobodného“ obyvatelstva, tj. nadaného určitými privilegii, jeví na Moravě *dvořáci* (odpovídající českým svobodníkům) tendenci k přeměně ze svobodných ve vrchnostenské. Mimořádně důležité je dělení *rychet* na *svobodné dědičné* (kolonisační výsadní), *svobodné, ale omezené dědičné*, resp. *zákupní a nesvobodné*, jež vznikají pověřením jakéhokoli sedláka výkonem úřadu rychtáře; správně se tento typ spojuje se všemi nekolonisačními. Rychtář první kategorie, jenž býval manem nižšího stupně, má řadu významných oprávnění: podíl na soudnictví, krčmu, mlýn, vlastní řemeslníky a poddané. Některé tyto prvky však, jak ukazuje další výklad, pronikají i do kategorie druhé, aniž je tato skutečnost blíže rozebírána. Více než pravděpodobné je tu Matějko vysvětlení, že jde o rychty nejstarší kolonisační vrstvy (propůjčování na jeden či více životů), kdy postavení rychtáře nebylo ještě tak samostatné jako za vrcholné kolonisační vlny. Připojování do této skupiny rychet *zakoupených* dává však tušit, že tu byla ještě jedna kategorie, nejběžnější např. v Čechách, kdy totiž tato rychta byla *statkem* zcela obdobně zakoupeným jako kterákoli jiná selská nemovitost, avšak byl na ní *radikován*, snad jako pozůstatek kolonisace, *rychtářský úřad*. Že by slezští fojtové zastávali místo moravských dvořáků (377), asi neodpovídá pravdě; jedni jsou produktem kolonisace, druhí starého osídlení, jež se nepřerušeno vyvinulo z občin. Zvláštní postavení mají *mlýnáři* (často ale asi jen díky hospodářské potenci) a *páhončí*, pomocní soudní úředníci.

Vesnické nesvobodné obyvatelstvo sídlilo většinou (s výjimkou moravské nížiny, kde byly i velké vsi) ve vsích do 25 osedlých. V Polsku se nástup druhého znevolnění datuje už z doby před druhou polovinou 15. století. Ve všech třech zemích značně pokročila *diferenciace* vsí, mnohde (typicky v Polsku) však velmi různě (vsi bez *chalupníků*). Nejasnou terminologií pramenů však Matějek svým výkladem někde ještě spíše zatemnil. Není to ovšem vina jeho, ale tím více tato skutečnost volá po konečném zavedení jednotné terminologie. Co zmatku tu např. vnáší termín *podsedek*, jenž na Moravě označuje jednu českého *chalupníka* (tento výraz na Moravě není běžný), jednou se kryje se situací v Čechách!

Do otázky *platových a dávkových povinností* nevnesl Matějek nové zásadní světlo, přesně však registroval stav a zejména až šestinásobné rozdíly. Správné, i když pro badatele smutné, je konstatování, že zejména do pozdějších dohod vrchností a poddaných lze jen ztěžka vniknout. Některé Matějkovy závěry jsou však velmi zajímavé, např. zjištění, že nové vysoké platy jsou obvykle za propůjčení nových oprávnění, že platy za pronájem jsou vyšší než platy úroční a stále vzrůstají, že *poctové* dávky mají tendenci se přeměnit v stálé. Při *robotách* je třeba zaznamenat jinou důležitou jeho thési, že totiž na malých statcích jsou patrně starými robotami z doby před polovinou 15. století. Celkově se vývoj pohybuje nikoli vzestupně, nýbrž po linii vlnovky; v pohusitské době a snad těsně před ní je zřetelný jejich pokles. Hojně jsou převody robot na plat. Existují i roboty k starým hradům a na prospěch cizích vrchností (např. za pastvu). V Polsku je růst robot daleko intenzivnější; existuje tam i mimořádná robot *powaba*.

Z drobných nedostatků právní terminologie je třeba poukázat na to, že Matějek *darování* nepokládá za jeden z případů zcizení (33), pro vykonavatele soudní činnosti používá termínu *rozsudí* (74), tedy *arbiter* a nikoli *soudce*, *dědický podíl* označuje jako *odkaz* (336) atd.

Vladimír Procházka